

УДК 339.56 «10/13»

Н.О. Горін

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ЯК ЧИННИК ТА СКЛАДОВА ЗАРОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X–XIII ст.)

У статті досліджено окремі аспекти економічного розвитку Київської Русі, зокрема, зародження протопідприємництва, що відбувалось у сфері торгівлі. Охарактеризовано міжнародну торгівлю як одне з провідних джерел накопичення первинних капіталів. Узагальнено основні напрями торгових зносин руських купців, прослідковано трансформацію структури експорту від продукції сільськогосподарства та лісових промислів до якісної ремісничої продукції.

Ключові слова: міжнародна торгівля, підприємництво, «Руська правда», купець, гільдія, експорт, імпорт.

Постановка проблеми. В умовах спаду виробництва, скорочення інвестицій, високого рівня безробіття та інфляції посилюється роль торгівлі як одного з драйверів розвитку економіки України. Є багато успішних прикладів позитивного взаємозв'язку між активізацією зовнішньої торгівлі та економічним зростанням. Підприємництво у торговельній сфері сягнуло найбільшого розвитку в роки переходу України до ринкових відносин, забезпечило самозайнятність населення, зменшило соціальну напругу в суспільстві, сприяло надходженню валюти до країни. З огляду на важливе значення торгівлі у період соціально-економічних трансформацій, важливим є історичний досвід регулюючої ролі держави щодо розвитку міжнародної торгівлі як ключового чинника формування паростків вітчизняного підприємництва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Про особливості формування та розвитку Київської Русі написано чимало праць. Здебільшого вони стосуються політичних, економічних, демографічних, культурних та військових питань. Чільну увагу дослідники приділяють також вивченню господарського розвитку Русі, зокрема торгівлі. Про торгові зв'язки з європейськими та

східними країнами писали М.Грушевський, Н.Полонська-Василенко, В.Ключевський, А.Чуткий, О.Єфименко, Д.Дорошенко, Й.Кулішер, Б.Рибаков, І.Тихомиров, Ю.Бруцкус, В.Потін, В.Бутенко, П.Мельгунов, П.Мілюков, А.Назаренко, Л.Данилова, В.Пашуто, Ф.Дворнік, С.Франклін, Дж.Шепард та ін. Дослідники здебільшого звертали увагу на напрямки торгівлі й торгові каравани, торгові договори й торгові центри, участь церкви в поширенні торгівлі, домінантні предмети експорту та імпорту Київської Русі. Натомість питання накопичення первинних капіталів у сфері зовнішньої торгівлі та формування протопідприємницьких основ вітчизняної економіки потребує додаткового дослідження.

Метою статті є дослідження міжнародної торгівлі Київської Русі у X–XIII ст. як чинника та передумови зародження й становлення підприємницьких засад у вітчизняному господарстві.

Основна частина. Міжнародна торгівля протягом X–XIII ст. була одним із провідних факторів економічного життя Київської Русі. Її розвиток відомий історик В.Ключевський пов'язував із розвитком міст, ремесел, лісових промислів, полювання та бортництва [8, с.399–400]. О.Єфименко взагалі вважає зовнішню торгівлю головним фактором не лише економічного життя, а й утворення держави на українсько-руській території [4, с.73]. Схожу думку висловлює й К.Єгоров, який називає міжнародну торгівлю «явищем цілком унікальним для всієї історії аж до петровських часів. Унікальність полягає в тому, що ця торгівля була економіко-утворюючим чинником, таким же, яким була в пізніші часи морська торгівля для Британії чи Голландії. Порівняння з Венецією або Генуєю є менш виправданим, оскільки Русь торгувала своїм, а Венеція і Генуя були посередниками» [6, с.75]. А.Назаренко розвиток дальніх міжрегіональних контактів пов'язував із проблемою визрівання державності, адже в ході міжетнічного спілкування вироблялась система традиційних маршрутів, які обумовлювали домінантні напрями як розселення, етнічних міграцій, так і міжплеємної консолідації, а згодом і формування ранньодержавних територій [14, с.109]. В.Бутенко зазначає, що саме завдяки розвитку торгівлі Київська Русь досягла процвітання, адже торгівля приносила великі багатства, сприяла покращенню повсякденного побуту [1, с.8]. За словами П.Мельгунова «в епоху Київської Русі торгівля стала потребою суспільства, що видно з того високого соціального положення, що займали представники торгівлі та промисловості... У свідомості народу домі-

нувала думка про необхідність торгівлі, а руські князі самі йшли з дружинами для захисту торгових караванів. Торговля стала настільки вигідною справою, що сам князь почав нею займатись» [12, с.47–51]. П.Мілюков зазначає, що «успіх зовнішньої торгівлі зумовив короточасне піднесення київського півдня, яке одразу ж пішло на спад після розладнання торгівлі» [13, с.111–112]. Період розвитку Київської Русі до середини XIII ст. В.Кельтуяла називає «мисливсько-торговим» [10, с.68], а В.Святловський іменує його «примітивно-торговим» [15]. Примітивно-торговою державою вчений називає проміжну форму розвитку. Вона не вкладається в рамки натурального господарського устрою, проте ще не відповідає первісним стадіям грошового господарства. Для такої держави характерною є особлива соціально-економічна структура. В середині натурального господарства розвиваються значні господарські обороти, а в деякій частині населення з'являються торговельні капітали та певні торговельні інтереси. При цьому міста, як центри зовнішньої торгівлі, набувають важливого значення, а позаміське населення виступає лише джерелом отримання сировини для міського ремесла. З цього приводу М.Грушевський слушно зауважує, що «корманичем й провідником громади був патриціат більших міст, котрого значінне опиралося на капіталі, сотворенім перед усім торговлею, а політичні впливи – окрім сеї економічної сили, опирали ся також на близькості до керми, тісних зв'язках княжою дружиною і княжою власттю, а навіть на піввоєнних дружинах власних, які були потрібні для охорони торговлі» [2, с.333].

Торговельна діяльність, або ж схильність групи людей до обміну чи купівлі-продажу на теренах Київської Русі сформувалась приблизно на межі VIII–IX ст. Якраз у цей час купецтво як верства поступово відокремлюється від осіб, які займаються промислами та ремеслами. Перші купці, що брали участь у міжнародній торгівлі, надавали перевагу закупівлі рідкісних та дорогих речей, здебільшого на Сході, орієнтуючись на заможні верстви населення, які таким чином прагнули підкреслити свій соціальний статус. Домінування коштовних товарів в імпорті дозволяло купцям компенсувати витрати на далеку та небезпечну подорож та отримати вищі доходи. Проте для більшості населення професія торговця, яка потребувала великих затрат, багато часу, вродженої схильності до авантюри та ризику, на початку була загадковою та малозрозумілою. Займалися міжнародною торгів-

лею в основному князь та наближені до двору бояри. При цьому іноземних купців старались приймати урочисто та пишно, торговельні каравани зустрічали у містах безпосередньо представники влади, а в столиці – особисто князь. Стосовно місцевих купців, то вони були менш захищені юридично, порівняно з тими, що здійснювали міжнародні торгові експедиції. Саме міжнародна торгівля займала, окрім військових походів, провідні позиції в накопиченні капіталів, які використовувались для розширення операційної діяльності, купівлі земельних наділів та найму робітників (закупів або холопів) для її обробітку.

У «Руській правді» прослідковується чітке розмежування торгової діяльності на «куплю» і «гостьбу». Остання означала операції, що виходили за межі своєї землі, а «гостями» називали купців, які вели закордонну торгівлю. Іноді й щодо іноземних торговців вживався загальний термін «купець» [19, с.137–144]. Й.Кулішер наголошує на тому, що і торгові зв'язки між окремими удільними князівствами були також певним типом зовнішньої торгівлі, схожим на товарообмін із греками, литовцями та німцями [9, с.132–134]. Вчений акцентує увагу на нормі «Руської Правди», яка визначає гостя з іншого міста чужоземцем [19]. Торговці, котрі вирушали у далекі подорожі, мали дбати про захист свого майна, капіталів та товарів. Залежно від обставин вони виявляли і кмітливість, і хитрість, і наполегливість, і силу, тобто риси, притаманні духу підприємництва. Разом з тим на ранніх етапах поширення міжнародної торгівлі діяльність торговців була вельми неоднозначною. Інтерес до міжнародної торгівлі русичам певною мірою прищепили варяги з півночі, що були активними мандрівниками. У скандинавських сагах при характеристиці діяльності вікінгів слова «купець», «воїн» та «грабіжник» були за змістом досить близькими: там, де нормани не мали переваги у силі, застосовувалась торгівля, в разі слабкості супротивника здійснювався грабунок [5, с.205].

Центром міжнародної торгівлі в IX–XI ст. був Константинополь. Сюди приїжджали купці з Європи та Русі та везли східні товари, що надходили до Візантії, на торг до своїх країн. Упродовж IX–XI ст. київські князі здійснили шість військових походів на Константинополь, не враховуючи похід Володимира на візантійську колонію Херсонес у 988 р. Одним із мотивів цих походів було прагнення захистити руських купців та забезпечити їм певні права та привілеї під час торгівлі у Візантії. Так, перший похід на

Царгород був здійснений Аскольдом і Діром у 866 р., а однією з його причин було вбивство русичів, ймовірно купців, та небажання візантійської влади залагодити цю ситуацію. У 1043 р. Ярослав Мудрий відправив на Константинополь свого сина Володимира із флотом через побиття руських купців та вбивство декількох із них. Більшість походів закінчувались налагодженням торгово-економічних зв'язків Русі з Візантією. Окрім успішних військових походів важливим фактором розвитку торговельної взаємодії було прийняття християнства у Київській Русі 988 р. Щороку руські купці приїжджали до Константинополя влітку на торговий сезон, що тривав шість місяців. Проте довше вони не мали права залишатись. Імператорські чиновники пильно перевіряли княжі грамоти з зазначеним числом відправлених із Києва човнів, переписували імена прибулих княжих послів та гостей. Під час свого перебування в Константинополі вони безоплатно відвідували баню та отримували їжу. Іншою турботою київських князів була підтримка та охорона торгових шляхів, що вели до заморських ринків.

Торгово-економічні взаємини Київської Русі зі Сходом активно розвивалися до середини XI ст., проте вже з другої половини XI ст. почали поступово звужуватись, що було зумовлене процесами феодалної роздробленості та воєнними діями турків-сельджуків, початком хрестових походів. Як наслідок, у країнах арабо-мусульманського Сходу виникли труднощі з вільним пересуванням торгових караванів, зростала дестабілізація економічних процесів, зменшувався видобуток срібла та надходження срібної монети (дирхемів) до Русі. Після поступового занепаду арабської торгівлі Київська Русь стає одним із центрів міжнародної торгівлі, потужним конкурентом Візантії.

У середині XI ст. Русь включила до свого складу всі східнослов'янські племена, а також деякі неслов'янські, здебільшого фінно-угорські, племенні об'єднання та стала найбільшою європейською державою доби Середньовіччя. Її територія простягалась від Карпат та Фінської затоки на заході до верхів'їв Волги та Сіверського Дінця на сході, від Білого моря на півночі до Чорного моря на півдні. Археологічні дані свідчать про неоднорідність господарського розвитку різних частин Київської Русі. Так, Київська, Чернігівська, Переяславська землі (тобто Південна Русь, або ж середнє Подніпров'я) були більше розвиненими за північно-східні території держави. Саме через цю територію проходила

більшість сухопутних торгових шляхів, які з'єднували Західну Європу з Близьким Сходом та Середньою Азією, що зумовило провідну роль Русі у посередницькій торгівлі.

Разом з тим певних труднощів транзитній торгівлі зі Сходом завдавали печеніги (до середини XI ст.) та половці (з другої половини XI ст.), які контролювали степи Північного Причорномор'я. Однак купці були досить гнучкими, знаходили спільну мову з кочівниками, і, сплачуючи відкупні, проводили свої каравани через небезпечні території. Тож на зміну тактиці грабунку експедицій відбувся поступових перехід до взаємовигідної торгівлі, що тривав аж до монголо-татарської навали у XIII ст. Згідно з археологічними та писемними джерелами впродовж IX–XII ст. до Київської Русі здебільшого ввозились традиційні східні товари, зокрема такі: бісер, перли, скляні прикраси, коштовне каміння (кришталь, аметист, сердолик та ін.), срібна монета (була одним із важливих товарів, ввозилась здебільшого із Середньої Азії та Ірану; виконувала роль еквівалента розрахунків), різноманітні готові ювелірні вироби, шовк та вироби з нього, прянощі, спеції та фрукти, дамаські клинки з Єгипту та Близького Сходу, зброя, золотий та срібний посуд (із Закавказзя) [21, с.234].

У першій половині XI ст. відбувалась поступова переорієнтація зовнішньоекономічних інтересів Київської Русі із Сходу на Захід, що підтверджується зменшенням надходження арабських дирхемів¹ до Русі та одночасним збільшенням припливу західноєвропейських монет та ремісничих товарів. Так само й вітчизняні ремісничі товари почали більше відправлятися на західні ринки

¹ У Київській Русі через відсутність срібних родовищ важливе місце у розрахунках (до поч. XI ст.) посідали іноземні монети – дирхеми. Проте із розширенням торгових зв'язків між Західною Європою та Візантією виникла нагальна потреба в запровадженні власної грошової одиниці для обслуговування внутрішніх торгових операцій. Карбування перших монет почалось ще за Володимира Великого. Згідно з літописними даними в Київській Русі були такі назви грошей: куна, ногата, резана, вевериця, які згодом акумулювалися в єдиному грошово-розрахунковому понятті – гривня. В.Зварич зазначає, що «гривня, котра складалася з певної кількості монет, називалася гривнею кун (грошово-рахункова одиниця). Гривня срібла (вагова) і гривня кун (рахункова) стали у Русі платіжно-грошовими одиницями. Спочатку їхня вага була однаковою, проте внаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції гривні як одиниці ваги гривня срібла (коло 204 г) стала дорівнювати декільком гривням кун (близько 51 г). Гривня кун відповідала певній кількості платіжних одиниць (монет). У XI ст. гривня кун дорівнювала 20 ногатам (1 ногат = 2,5 г), 25 кунам, 50 резам.

та до Візантії. Цьому сприяла продумана династична політика київських князів Володимира та Ярослава, що дозволила налагодити добросусідські відносини із Польщею, Угорщиною, Чехією. Це стало запорукою поживлення торговельних зносин руського купецтва з європейськими державами.

Так як зовнішня торгівля збільшувала доходи казни, з'являлась можливість утримувати більше військо, зміцнюючи таким чином військовий та політичний вплив князя, який особисто виступав гарантом захисту прав та інтересів руських купців за кордоном. Для прикладу, коли руські купці повертались із Німеччини додому та були пограбовані на польській території, князь розпочав підготовку військового походу до Польщі, проте остання відшкодувала завдані руським купцям збитки і конфлікт був вичерпаний. Упродовж кінця IX – початку XII ст. економічна політика руських князів була спрямована на захист приватної власності, заохочення будівництва міст, розвиток ремесел і торгівлі, налагодження добрих торговельних зв'язків із Заходом та Сходом.

Торговельні каравани руських купців відправлялись до таких країн, як Польща, Угорщина, Чехія, Священна Римська імперія, Швеція, Норвегія, Франція і навіть далекі Іспанія та Англія. Так, в «Житті Фоми Бекета» зазначається, що на ринках Лондона торгували руськими хутрами, зокрема із білок, лисиць, соболів та ін. [11, с.46–49]. У цьому брали активну участь руські купці та лихварі, зокрема євреї та вірмени. Руське єврейське купецтво мало численні контакти із родичами та партнерами-одновірцями в різних країнах Європи, в тому числі в Іспанії та Англії. Так, в англійському описі боргів (1180–1182 рр.) фігурує рабі Ісаак із Русі. На середньовічних англійських картах Русь розміщена на північ від дельти Дунаю, на його лівобережжі [22, с.44]. Вірменські ж купці підтримували тісні торгові контакти із країнами Кавказу та Південної Азії.

Зазвичай у подорожі купці відправлялись великими групами для взаємної підтримки в разі складних ситуацій. У X–XIII ст. дорога на Захід проходила водним шляхом, зокрема річками (Віслою, Дніпром, Німаном, Прип'яттю, Дунаєм, Західним Бугом, Західною Двіною) та Балтійським морем, а також такими сухопутними шляхами: Київ – Галич – Прага – Регенсбург, Київ – Володимир – Краків – Регенсбург, які йшли далі на південь Франції, а потім до Іспанії (Севільї). Звідти ж можна було потрапити через Північну Африку до Дамаску й Багдаду, або ж через Константи-

нополь Чорним морем вернутись додому. Інколи руські торговці залишались в інших країнах на досить тривалі терміни, на півроку і довше. Документально засвідчені колонії руських купців у Польщі, Швеції, на о. Готланд та в окремих німецьких землях.

Після послаблення східного напрямку торгівлі руські купці, окрім Заходу, активізувались й у південному напрямку, розвиваючи відносини із Візантією, що підтверджується значним археологічним матеріалом та писемними джерелами. Із Візантії імпортувались традиційні середземноморські товари, зокрема такі: одяг та прикраси до нього, пояси, дорогі тканини, коштовне каміння для подальшої обробки, монети, вина, фрукти, олія, амфори та інший посуд. Основними товарами на експорт були: зброя, замки, ювелірні вироби, сідла, оброблені шкіри, хутро, мед, віск, смола, зерно, прядиво, льон-сирець та полотно. Головним торговим агентом Візантії з-поміж руських міст був Київ, якому належало й Олешшя, поселення у гирлі Дніпра та другий (разом з Тмутараканню) за важливістю перевалочний торговельний пункт у русько-візантійських економічних зносинах. Прагнула налагодити тісні економічні зв'язки з Візантією й Галичина через Дунайський водний шлях.

Незважаючи на посилення феодальної роздробленості, у XII – на початку XIII ст. Київ зберігав значення найбільшого міського центру Східної Європи [7, с.29–30]. Упродовж X–XIII ст. невпинно збільшувалась кількість міст у Київській Русі, які були центрами розвитку ремесла та торгівлі: з 29 – у X ст., до 100 – в XI ст., і до 224 – у XII ст. Д.Дорошенко зазначає: «І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Русі, від самого Києва почавши, вирости як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїжджі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торговельно-промислова аристократія, піддержана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом – варягами. Ці варяги втягли слов'янські племена в ширшу міжнародну торгівлю, котру самі здебільшого й організовували. Головна роль варязьких князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торгівлі» [4, с.73]. Для прикладу у скандинавських письмових джерелах Русь згадується під назвою «Гарди», або «Гардаріки» (тобто країни міст) [5, с.108–109].

Із зростанням чисельності міст розвивалось ремесло, виникали нові його види, удосконалювались якості та розширювався

асортимент ремісничої продукції, поглиблювались торговельні взаємини між окремими землями, збільшувалась кількість торговельних операцій. Інтенсивні зміни у ремісничому виробництві впливали і на трансформацію структури руського експорту, адже саме зовнішня торгівля та військові походи приносили тоді найбільші доходи. Якщо у X ст. вивозилася здебільшого продукція аграрного сектору, мисливства, бортництва та інших лісових промислів (мед, віск, хутра, оброблені шкіри, льняні полотна, готовий одяг, вина, прянощі (власні та реекспорт зі Сходу), бурштин, «риб'ячий зуб», зерно та ін.), то вже з середини XI ст. частка готової ремісничої продукції поступово починає зростати. Так, на експорт йшли зброя (руські мечі та перші в Західній Європі шаблі), якісні ювелірні вироби, обереги (хрестики, образки святих) (рис. 1), виготовлені київськими майстрами замки, що мали великий успіх на європейських ринках. Для прикладу, в Чехії особливий вид мідних замків називався «руським» [20, с.317].

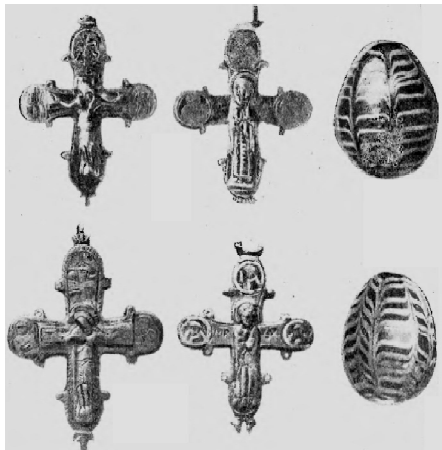

Рис. 1. Ремісничі вироби київських майстрів

Одним з елементів експорту був також «риб'ячий зуб», який був прекрасним матеріалом для точених та різьбярських виробів, вивозився не лише як сировина, але й у вигляді готових речей. Візантійський письменник XII ст. Іоан Тцетцес отримав подарунок від свого товариша, митрополита болгарського міста Доростола, хлопчика Всеволода та різну коробочку (підкисиду) з зуба моржа. Краса руської різьби була оспівана вченим візантійцем у віршах, у яких

він порівняв майстерність руських ремісників із вмінням легендарного Дедала [20, с.326]. Київська Русь стала одним із лідерів в експорті майже всіх існуючих на той час ремісничих товарів і мала активний зовнішньоторговельний баланс [3, с.122].

На початку другого тисячоліття купці починають все більше турбуватись про свою репутацію, від якої залежала можливість отримання кредиту для чергової торгової експедиції. Адже, як засвідчують писемні та фольклорні джерела, торгівля в Русі провадилася переважно у кредит, який купець брав під чесне слово та давав зобов'язання повернути із відсотками. В тому разі, коли договір звичайної позики був більшим трьох гривен, він мав обов'язково укладатися при свідках. Разом з тим між купцями дозволялися кредитні операції на необмежену суму та без свідків. У ситуації, коли була надана позика, а отримувач відмовлявся її повертати, то кредитору для підтвердження достатньо було скласти присягу про надання позики. Ймовірно можна казати про зачатки феодальних купецьких товариств «на вірі». Після вдало проведеної торгової експедиції борги повертались у першу чергу князеві, далі іноземним кредиторам, насамкінець – місцевим позичальникам.

Пам'ятки давньоруського права містять також норми, що обумовлювали вирішення питання щодо повернення кредиту в разі банкрутства купців. Передбачали такі три його види: банкрутство без вини внаслідок стихійного лиха, ушкодження судна, пожежі, розбійницького нападу або під час війни (в такій ситуації купцю надавалася відстрочка у сплаті боргу, «бо шкода від Бога, а сам він не винен»); банкрутство через зловживання алкоголем чи програв товару (в цьому випадку кредитори на свій розсуд могли або чекати повернення боргу, надавши банкруту відстрочку, або продати його в рабство); злісне банкрутство, коли неплатоспроможний боржник, залишений без кредиту своїх городян, брав позику у гостя з іншого міста або чужоземця і не повертав її (у такому разі банкрут продавався у рабство) [18, с.29–39]. Приклади тогочасного писаного й неписаного права свідчать про те, що князі переймалися питаннями кредиту та сприяли його розвитку. Загалом торговельний кредит був досить поширеним явищем, слугував одним із чинників зародження та розвитку торгового підприємництва. Досить часто у кредит брали товари й іноземні купці, а торговельні операції нерідко проводились на позичені гроші.

Провідні позиції у зовнішній торгівлі займали київські купці, що було пов'язано зі статусом міста Києва як столиці та політико-економічного центру. Разом з тим набирала сили місцева аристократія із Новгороду, де були особливо потужними торговельні традиції, та Галичини. Паралельно відбувалась спеціалізація окремих купецьких родин у торгівлі з певними країнами та визначеним асортиментом товарів, що дає підстави говорити про утворення замкнених купецьких корпорацій – гільдій. Аналогічні процеси відбувались і в північнонімецьких землях (ганзейський торговельний союз) та північноіталійських містах (кланове об'єднання родин, в яких справи передавались у спадок). Такі об'єднання мали касу взаємодопомоги, своє управління та статут, підтримували членів гільдії у випадках стихійних чи інших непередбачуваних негараздів. Купці певної гільдії спільно проводили торгові подорожі, мали визначені місця для торгівлі у різних містах і домінували на ринках в регіоні свого базування. Виборні представники купецьких гільдій брали участь у місцевому самоврядуванні, або ж представляли інтереси об'єднання перед місцевою та центральною владою. Отже, такі організації забезпечували права та привілеї своїм членам та лобювали їхні інтереси перед владою.

Найбільше торгових гільдій у Київській Русі було в Новгороді, який був включений у ганзейську балтійську торгівлю. Літописні джерела дають інформацію про існування в Києві гільдії, що займалась експортною торгівлею хліба. Також існували групи купців, що мали справи лише з окремими країнами, зокрема «гречники» вели торгівлю лише з Візантією, а «залозники» – з країнами арабо-мусульманського Сходу та Закавказзя. Існувала група купців (з Києва та Галичини), що займалась лише торгівлею солі. Ймовірно існували й інші торговельні організації у Київській Русі, що зосереджувались по великих містах – центрах ремесла і торгівлі [16, с.466].

Загалом у соціальній ієрархії купці посідали досить високе місце, проте знаходились дещо нижче від бояр. Вони були активними членами тодішнього соціуму, користувалися підтримкою держави, активно наповнювали скарбницю, сприяли розвитку міських ремесел та впливали на зростання дрібнотоварного виробництва, розширюючи ринки збуту продукції. Саме завдяки міжнародній торгівлі проходило легальне накопичення первинно-

го капіталу, відбувалося зародження підприємництва на теренах Київської Русі.

Висновки. Джерела вітчизняного підприємництва пов'язані в першу чергу із торгівлею та купецтвом. Основними напрямками руської зовнішньої торгівлі були: арабо-іранський (IX–X ст.); візантійський (IX–XI ст.); європейський (X–XIII ст.); балтійський (IX–XIII ст.). Роль міжнародної торгівлі у формуванні передумов зародження підприємництва на українських теренах у X–XIII ст. полягає у визначенні прав та привілеїв руських купців; запровадженні київськими князями практики підписання міжнародних договорів про торгово-економічне співробітництво; закріпленні провідної ролі Київської Русі у посередницькій торгівлі між Західною Європою, Близьким Сходом та Середньою Азією; накопиченні первинних грошових капіталів; розвитку комерційного кредиту та страхування; формуванні засад підприємницької етики. Князь особисто виступав гарантом захисту праву та інтересів руських купців за кордоном.

У міру зростання політичної та військової потуги Київської Русі відбувались збільшення обсягу та диверсифікація міжнародної торгівлі, трансформувалася структура руського експорту в напрямку збільшення частки якісної ремісничої продукції, що забезпечило Київській Русі позицію одного з лідерів в експорті майже всіх існуючих у той час ремісничих товарів.

Зовнішня торгівля в часи Київської Русі була головним фактором не лише економічного життя, а й утворення держави на українсько-руській території. Саме міжнародна торгівля займала, окрім військових походів, провідні позиції в накопиченні капіталів, які використовувались для розширення операційної діяльності та для надання позик, для купівлі земельних наділів та найму робітників для її обробітки.

1. Бутенко В.А. Краткий обзор истории русской торговли / А.В. Бутенко. – СПб., 1911. – 167 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Т. 3. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. – 588 с.
3. Данилова Л.В., Пашуто В.Т. Товарное производство на Руси (до XVII в.) / Л.В. Данилова, В.Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1954. – № 1. – С. 117–136.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. / Д.І. Дорошенко. – Т. 1 (до половини XVII ст.). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.

5. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т.Н. Джаксон и др. – Т. V : Древнескандинавские источники. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с.
6. Егоров К.Л. Образование Киевской Руси / К.Л. Егоров. – М. : АСТ, 2000. – 142 с.
7. Каппелер А. Мала історія України / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – 264 с.
8. Ключевский В.О. Политическое значение древнерусского государства в связи с международной торговлей / Ключевский В.О. // Киевская Русь: сборник статей под ред. В.Н. Сторожева. – Т. 1. – М. : Тип. И.Д. Сытина, 1910. – 661 с.
9. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства / И.М. Кулишер – Т. 1. – М. : Кооп. изд. «Мир», 1925. – 215 с.
10. Культуяла В.А. Курс истории русской литературы. Пособие для самообразования / Культуяла В.А. – Т. 1. – Ч. 2. – М. : Тип. М. Стасюлевича, 1911. – 938 с.
11. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / Матузова В.И. ; под. ред. В.Т. Пашуто, Я.Н. Щапова. – М. : Наука, 1979. – 268 с.
12. Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. / П.П. Мельгунов. – М. : Изд. магазина «Сотрудник школ» А.К. Залесской, 1905. – 291 с.
13. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры : в 2 ч. – Ч. 1 : Население, экономика, государственный и сословный строй / П.Н. Милюков. – 2-е изд. – СПб., 1909. – 309 с.
14. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков / А.В. Назаренко. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
15. Святловский В.В. Примитивно-торговое государство как форма быта / В.В. Святловский. – СПб. : Тип. «Герольд», 1914. – 350 с.
16. Франклин С., Шепард Дж. Начало Руси 750–1200 / Франклин С., Шепард Дж. ; [пер. с англ.] ; под. ред. Д.М. Буланина. – СПб., 2000. – 624 с.
17. Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. / В.М. Потин. – Л. : Советский художник, 1968. – 237 с.
18. Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. ; за ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 463 с.
19. Руська Правда. Тексти на основі 7-ми списків та 5 редакцій [Електронний ресурс] / Склали та підготували до друку С. Юшков. –

- 3 ред.: Карамзінський список (ст. 1–130). – К., 1935. – 191 с. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ys.htm>
20. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси ; под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова, проф. М.И. Артамонова. – М. : АН СССР, 1951. – С. 315–369.
21. Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. – Кн. 1: На перехресті торгових шляхів / А.І. Чуткий. – К. : Темпора, 2013. – 616 с.
22. Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe / F. Dvornik // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1947. – Ser. IV. – Vol. 29. – P. 27–46.

Транслітерований список джерел

1. Butenko V.A. Kratkij obzor istorii ruskoj trgovli / A.V. Butenko. – SPb., 1911. – 167 s. [in Russian]
2. Grushevskiy M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy : v 11 t., 12 kn. / M.S. Grushevskiy. –T. 3. – Lviv : Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, 1905. – 588 s. [in Ukrainian]
3. Danilova L.V., Pashuto V.T. Tovarnoe proizvodstvo na Rusi (do XVII v.). / L.V. Danilova, V.T. Pashuto // Voprosy istorii. – 1954. – № 1. – S. 117–136 [in Russian]
4. Doroshenko D.I. Narys istorii Ukrainy : v 2 t. / D.I. Doroshenko. – Т. 1. (do polovyny XVII st.). – Kyiv: Globus, 1992. – 238 s. [in Ukrainian]
5. Drevnjaja Rus' v svete zarubezhnyh istochnikov / Pod red. T.N. Dzhakson i dr. – Т. V: Drevneskandinavskie istochniki. – М. : Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2009. – 384 s. [in Russian]
6. Egorov K.L. Obrazovanie Kievskoj Rusi / K.L. Egorov. – М. : АСТ, 2000. – 142 s. [in Russian]
7. Kappeler A. Mala istoriia Ukrainy / Andreas Kappeler. – К. : К.І.С., 2007. – 264 s. [in Ukrainian]
8. Ključevskij V.O. Politicheskoe znachenie drevnerusskogo gosudarstva v svjazi s zagranichnoj torgovlej / Kievskaja Rus': sbornik statej pod red. V.N. Storožheva. – Т.1. – М. : Тип. I.D. Sytina, 1910. – 661 s. [in Russian]
9. Kulisher I.M. Istoriija rusckogo narodnogo hozjajstva / I.M. Kulisher – Т. 1. – М. : Кооп. изд. «Мир», 1925. – 215 s. [in Russian]

10. Kul'tujala V.A. Kurs istorii russoj literatury. Posobie dlja samoobrazovanija. – T.1., Ch.2. – M. : Tip. M. Stasjulevicha, 1911. – 938 s. [in Russian]
11. Matuzova V.I. Anglijskie srednevekovye istochniki IX–XIII vv. / Pod. red. V.T. Pashuto, Ja.N. Shhapova. – M. : Nauka, 1979. – 268 s. [in Russian]
12. Mel'gunov P.P. Oчерki po istorii russoj trgovli IX–XVIII vv. / P.P. Mel'gunov. – M.: Izd. mag-na «Sotrudnik shkol» A.K. Zalesskoj, 1905. – 291 s. [in Russian]
13. Miljukov P.N. Oчерki po istorii russoj kul'tury: v 2 ch. – Ch.1. : Naselenie, jekonomika, gosudarstvennyj i soslovnyj stroj / P.N. Miljukov. – 2-e izd. – SPb., 1909. – 309 s. [in Russian]
14. Nazarenko A.V. Drevnjaja Rus' na mezhdunarodnyh putjah: Mezhdisciplinarnye oчерki kul'turnyh, trgovyh, politicheskikh svjazej IX–XII vekov / A.V. Nazarenko – M. : Jazyki russoj kul'tury, 2001. – 784 s. [in Russian]
15. Svjatlovskij V.V. Primitivno-torgovoe gosudarstvo kak forma byta / V.V. Svjatlovskij. – SPb. : Tip. «Gerol'd», 1914. – 350 s. [in Russian]
16. Franklin S., Shepard Dzh. Nachalo Rusi 750–1200 (per. s angl.) / Pod. red. D.M. Bulanina. – SPb., 2000. – 624 s. [in Russian]
17. Potin V.M. Drevnjaja Rus' i evropejskie gosudarstva v X–XIII vv. / V.M. Potin. – L. : Sovetskij hudozhnik, 1968. – 237 s. [in Russian]
18. Rus'ka Pravda (Prostorova redakcija) // Hrestomatija z istorii derzhavi i prava Ukraїni. – T. 1 : Z najdavnishih chasiv do pochatku XX st. ; za red. V.D. Goncharenka. – K. : In Jure, 1997. – 463 s. [in Russian]
19. Rus'ka Pravda. Teksti na osnovi 7-mi spiskiv ta 5 redakcij / Sklav ta pidgotuvav do druku S. Jushkov. – 3 redakcija: Karamzins'kij spisok (st. 1–130). – K., 1935. – 191 s. Rezhim dostupu: <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ys.htm> [in Russian]
20. Rybakov B.A. Torgovlja i trgovye puti / B.A. Rybakov // Istorija kul'tury drevnej Rusi; pod. obshh. red. akad. B.D. Grekova, prof. M.I. Artamonova. – M. : AN SSSR, 1951. – S. 315–369 [in Russian]
21. Chutkyi A.I. Narysy z ekonomichnoi istorii Ukraїny. – Kn. 1.: Na perehresti trgovyh shliahiv / A.I. Chutkyi. – K. : Tempora, 2013. – 616 s. [in Ukrainian]
22. Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe / F. Dvornik // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1947. – Ser. IV. – Vol. 29. – P. 27–46 [in English]

Одержано 23.09.2015 р.